

SZEMLE

FERENCZ ENIKŐ

Uralkodó politikai eszméink

Demeter M. Attila, *Szabadság, egyenlőség, nemzetiség
A nemzeti kisebbségek problémája az angolszász politikai
filozófiában*. Kolozsvár, Pro Philosophia. 2009.

A könyv Demeter M. Attila negyedik kötete. A szerző a mű bemutatóján a rá jellemző szarkazmussal méltatta az elmúlt tíz esztendő kutatói munkájának eredményeit, mondván, hogy csekélyke és felszínese eredményekre jutott egy nem különösképpen mély probléma elemzésében. Alig hiszem, hogy a szerzőnek a kötet olvastán akár egyik, akár másik vonatkozásban igazat kellene adnunk. Tény, hogy a multikulturalizmus jelenségéhez kapcsolódó kutatásokkal a legkülönbözőbb diszciplináris és interdiszciplináris megközelítésmódozokban – nem ritkán különféle finansiális ösztönzők hatására is – minden mennyiségben és rendkívül eltérő színvonalon találkozhatunk. Ez azonban önmagában csupán annyit árul el a szóban forgó kérdésről, hogy korjelenség, a multikulturalizmus természetéből azonban mit sem tár fel. Erre vonatkozóan viszont Demeter M. Attila kötetét olvasva mindenképp fontos intellektuális útjelzőket kapunk.

A szerző munkásságát ismerők számára nem titok, hogy munkájában rendkívüli következetesség és rigorozitás jellemzi. Több, a témában írott tanulmányát, korábbi kötetét tekinthetjük a jelenlegi könyv szerves előzményének (Demeter 2005). Ez utóbbi munkájában deklaráltan a multikulturalizmus jelenségéhez kapcsolódó problémakomplexum áttekintése és rész-

leges elemzése volt a célja. Akkor az angolszász politikai filozófia elméleti tanulságait csupán a nemzeti kisebbségekre vonatkozatható tanulságok összegzésének szándékával vizsgálta neorepublikánus szemléleti keretben, eltekintve a bevándorlók jogköveteléseinek elemzésétől. Feltehetően ennek tudható be, hogy akkori megoldásjavaslatában meglehetősen óvatos volt. Jelen kötetében azonban az európai multikulturalizmus problémájának átfogó elemzését és konstruktív kritikáját kínálja a szerző.

A nemzeti kisebbségek és etnikumok kérdése jellegzetes szociológiai, antropológiai problémának számít, politika filozófiai relevanciája első látásra talán nem is nyilvánvaló. Ennek ellenére mégis a huszadik századi politikai filozófia egyik központi kérdésévé válhatott. A magyarázat a multikulturalizmus jelenségének természetében és teoretikus következményeiben rejlik. A szerző ezeket az összefüggéseket bontja ki a kötet első, multikulturalizmusról szóló fejezetében. A fent említett diszciplinák jellemzően deskriptív tárgyalásmódjához képest a multikulturalizmus kérdését e kötetben jellegzetesen filozófiai, normatív perspektívából veszi szemügyre. E megközelítésben a multikulturalizmusra mint a kulturális különbözőségek elismerését és befogadását szorgalmazó *ideológiára* tekint (14). A premodern társa-

dalmakban is fellelhető multikulturalitás jelenségétől – amely kifejezés lényegében egy adott társadalmon belüli kultúrák egymás mellett élésének tényére utal – eltérően a multikulturalizmus sajátosan huszadik századi jelenség. Kialakulásának okai rendkívül összetettek, amelyek összefüggnek az egyre mélyülő kulturális különbségek tényével, a globalizáció jelenségével, amely paradox voltából kifolyólag egyfelől homogenizáló hatású, másfelől pedig fel is erősíti a különbözőség tudatát. Döntő okként azonban mégis az *elismerés* iránti új keletű, demokratikus igényt szokás megjelölni. Charles Taylor, a multikulturalizmus elméleti diskurzusának egyik meghatározó alakja elemzésében rámutat, hogy az elismerés igényét a *demokrácia* politikai keretrendszerének kialakulása, s ezzel párhuzamosan a társadalmi emancipáció folyamata hívta életre. Az identitást a korábbi társadalmakban az illető egyén társadalmi helyzete határozta meg, ma azonban – a szokásjog, képviselői intézmények, a kiváltságok és a merev társadalmi előítéletek rendszere híján – e szerepeket el kell ismertetni. Vagyis az identitásképződés nem monologikus karakterű, hanem a szignifikáns mások visszajelzéseire utalt, lényegileg dialogikus folyamat (Taylor 1997. 128). Az identitásképződés e jellegét emeli ki a kultúra tág, „integratív” fogalma, mely alatt a sajátos, *csoporthentitás*ban gyökerező *önreprezentáció*, *jelentésadás* gyakorlatát értik. A multikulturalizmus mint mozgalom pedig az ekként értett kultúrák/csoportidentitások jogi megerősítésére, illetve politikai elismertetésére irányul. E definícióból következően gyakorlatilag célkitűzésük szerint igen változatos lehet az igénylők köre (lásd pl. a főként amerikai emberjogi, avagy „single issue” mozgalmakat, amelyek sajátos cél mentén szerveződnek, pl. faji vagy nemi identitás, szexuális preferenciák, osztály-hovatartozás stb. szerint), mint ahogyan követeléseik is

rendkívül különböző szférákat célozhatnak meg. Demeter M. Attila elemzését azonban a kultúra egy szűkebb fogalmára, az ún. *szocietális kultúrára* alapozza, amelyet Will Kymlicka dolgozott ki. Kymlicka a fogalom alatt olyan *területi* alapú kultúrát ért, ahol a közös identitást a közös *nyelv* hordozza, amely egy intézményesült, a társadalmi szféra minden szintjén használatos nyelv. A szocietális kultúra alapvetően két típusú követelés forrása lehet, az etnikulturális közösségek két, egymástól megkülönböztethető típusának megfelelően: részint a nemzeti kisebbségek részéről, részint pedig az etnikai közösségek részéről támasztott igényeké. Nemzeti kisebbségek alatt Demeter – Kymlickát követve – olyan közösségeket ért, amelyeket valamely állam bekebelezett, de amelyek ezt megelőzően már rendelkeztek az önkormányzat vagy autonómia valamilyen formájával, esetleg az önálló államiság és a nemzeti szuverenitás tapasztalatával. Az etnikumok alatt pedig a bevándorlók csoportját érti.

A multikulturalizmus kérdését tehát Demeter M. Attila a politikai filozófia vonatkozásába állítva veti fel, azaz azt kérdezi, meddig mehetünk el a politikai szféra átalakításában, azaz milyen mértékig eléghetők ki ezek a követelések anélkül, hogy mindez a szabadság, egyenlőség és közösség politikai eszméinek legitímáló értékét veszélyeztetné (Demeter 2009. 53). Politikai filozófián, Leo Strauss nyomán, olyan módszertani beállítódást ért, amely az igazságos társadalom, a „helyes és jó politikai rend” (Strauss 1994. 22) valamilyen képzetéből indul ki, és azt keresi, hogy ezen új keletű követelések miként hozhatók összhangba (ha egyáltalán) a szabadság, egyenlőség és közösség eszméinek valamilyen, egymással is összefüggésben lévő értelmezésével. Vagyis „a politikai filozófiának nem egyszerűen azokat a jogokat, eljárásokat, intézményeket kell azonosítania, amelyek révén a jog-

követelések vagy az elismerésre irányuló tágabb követelések kielégíthetők, hanem ennél alapvetőbb szinten az európai emberiség politikai *eszményeinek* tartalmát és relációit is újra kell értelmeznie, vagy legalábbis fel kell hívnia a figyelmet ezek újraértelmezésének szükségességére a liberális és nemzetállami keretekben működő demokratikus rendszerek mögöttes, legitimáló filozófiájának következetes és nyilvános kritikája révén” (Demeter 2009. 25). Ilyen értelemben könyve több kíván lenni, mint száraz, szöveghű ismertetése a kortárs politikai filozófusok műveinek: egyszermind a nemzeti kisebbségek kérdésében elfoglalt álláspontjuk tanulságaira is rá óhajt mutatni, amolyan „receptet” adva „[n]em feltétlenül arra nézvést, hogy jelen helyzetben mit kellene tenni, mint inkább arra, hogy bizonyos kérdésekről hogyan is kellene *gondolkodni*”.

Intellektuális célkitűzéseit illetően deklarált eszmei rokonságban áll a 19. századi nagy magyar gondolkodó, Eötvös József hasonló intencióival (a kötet címadó kifejezései – *szabadság, egyenlőség, nemzeti-ség* – is Eötvösre utalnak). Eötvös politikai főművében, az *Uralkodó eszmék*ben sok tekintetben Alexis de Tocqueville javaslatait továbbgondolva tett nagyszabású kísérletet a politikai intézményekben formát öltő eszmék kapcsolatának újraértelmezésére. Tocqueville-ről tudjuk, hogy elvi tanulságait az amerikai demokráciát tanulmányozva fogalmazta meg. Így akár azt is mondhatjuk, hogy bár rendkívül áttételesen, de Demeter javaslata az amerikai demokrácia ideáltípusával megragadható alternatívát támogat, amely az európai multikulturalizmus jogcentrikus felfogása helyett a politikai közösségbe való befogadás és kizárás aktusait egy másik logika, a hatalom átszervezésének logikája mentén kívánja orvosolni.

A fent megfogalmazott kérdésre – azaz, hogy beemelhetőek-e avagy sem a libe-

rális demokráciák rendjébe a multikulturalizmus követelései – alapvetően három válasz lehetséges: egy igenlő és két nemleges válasz. Az első a liberális nacionalistáké, a második a klasszikus liberálisoké, míg a harmadik az úgynevezett neo-republikánus szerzők álláspontja. A kérdés kapcsán döntően a nemzeti kisebbségek és az etnikumok vonatkozásában alakult ki egy rendkívül terjedős, – mind a mai napig lezáratlan – angolszász jog- és politikafilozófiai vita, amelyet liberális–kommunitárius vitaként is számon tartanak a szakirodalomban. E vita argumentációs készletének szemlézése, tanulságainak összegzése, valamint Demeter pozitív javaslatának megfogalmazása képezi a kötet második, egyben legerjedelmesebb fejezetét. Azon oknál fogva azonban, hogy Demeter M. Attila korábbi, 2005-ös könyvében és több írásában is igen alaposan elemezte e vita érvkészletét, mindössze a vita tanulságainak összegzésére szorítkozom, annál is inkább, mivel a szerző pozitív javaslatai e jogvita logikai keretein kívül helyezhetőek el.

A vita több mint harminc éve zajlik, ugyanis a fent említett mozgalmi multikulturalizmus nyomán, a múlt század hetvenes éveiben világossá vált, hogy követeléseik kielégítése a liberális doktrína elméleti alapvetése számára több szempontból is igen komoly kihívást jelent: részben amiatt, hogy a liberális állam jogszolgáltatási rendszere – kizárólagos egyéni jogi szemléletnek köszönhetően – közömbös az etnikai közösségek jogköveteléscélrel szemben, részben pedig amiatt, mert nyilvánvalóvá tette, hogy a liberális elméletalkotás implicit kerete a nemzetállam. E fejlemények egy többszintű államszerkezet és egy eltérő jogrend szükségessége, lehetősége felvetésének irányába mutattak, mely kérdések elméleti megfogalmazása Vernon van Dyke, az Iowa-i Egyetem néhai professzorának nevéhez fűződik. Tanulmányaihoz

olyan szerzők szóltak hozzá, mint Chandran Kukathas, Will Kymlicka, Yael Tamir, Charles Taylor, Michael Walzer, David Miller és mások. A multikulturalizmus kérdése van Dyke tanulmányaiban sajátosan csoportjogi vonatkozásban merült fel, és ez hosszú időn keresztül meghatározta a vita szemléleti irányát, és argumentációs készletét is behatárolta. A vita tétje abban a kérdésben ragadható meg, hogy az egyéni jogok önmagukban képesek-e megvédeni a közösségeket az asszimilációtól és a nem kívánt fölbomlástól, vagy másmilyen típusú megoldásokra van szükség. Van Dyke és Will Kymlicka a csoportjogok szükségességét védték – utóbbi egészen pontosan a kisebbségi jogok eszméjét –, míg velük szemben Chandran Kukathas és Yael Tamir mellett érveltek, hogy az egyéni jogokból levezethetők a nemzeti vagy etnikai kisebbségekhez tartozó személyek védelméhez szükséges garanciák. A közös mindkét vitázó táborban az – jegyzi meg Demeter –, hogy egyaránt az *egyéni szabadság nevében követelt több vagy kevesebb jogot* (98). A kisebbségi jogok védelmezőivel szemben a klasszikus liberális álláspontot védelmező szerzők számára azonban a csoportjogok kérdése egy további nehézséget vet fel, mégpedig az *indokolatlan jogszaporítás* problémáját. „Az emberi jogok ilyen, kisebbségi jogok formájában történő extenziója parttalaná és irrelevánssá teszi az emberi jogokra való rekurzust, másfelől a folyamat iránya egyre inkább megköveteli az emberi jogokról folytatott filozófiai diskurzusban a hangsúlyok áthelyezését a *nomosz*ról a *phüszisz*re, vagyis az emberi jogokról az emberi *természetre* (Egyed 2005. 41–53). Csakhogy amíg a liberális jogeszmény alapjaiban kantiánus, metafizikai énfelfogás rejlik – hiszen a jogok alanya nem az empirikus én, hanem az autonóm választásra képes erkölcsi lény méltóságával rendelkező transzcendentális én –, addig az elismerés politikái az emberi méltóság

tóság nevében a kollektívák természetes igényeire alapozzák követeléseiket: azonos fogalmakat használunk, de nem ugyanazt értjük alatta. Az elismerés politikáinak azonban további negatív következménye is van, amely magát a jog eszméjét érinti: *redefiniálják ugyanis a jog funkcióját és legitimitációját*. Klasszikus liberális értelemben véve a jog a nyilvános és a magán területét jelöli ki, funkciója korlátozó, visszatartó funkció, amely az egyén szabadságának védelmét célozza mások – más egyének, avagy a központi hatalom – önkényével szemben. Legitimitását pedig – Rousseau óta így gondoljuk – egy bizonyos, konkrét politikai közösség „jóváhagyásával”, azaz annak általános akarata által szentesítve nyeri el. Ez a viszonylat az „univerzális és a partikuláris paradoxona”, amely már a francia forradalom jognyilatkozatának a címében is ott kísért, hiszen egyszerre tesz említést „emberről” és „polgárról”. Immanuel Kant volt az első olyan gondolkodó, aki felismerte, hogy a liberális eszmékből és az emberi szabadság eszméjéből tulajdonképpen a világpolgári jognak is következnie kellene, s hogy ez ellentétben áll a szuverén államok akkori és jelenlegi rendszerével. Hannah Arendt mélyrehatóan elemezte az állampolgárság és az emberi jogok viszonyát, és arra a következtetésre jutott, hogy az emberi jogok és a nemzeti szuverenitás között nyilvánvaló történelmi és *rejtett* logikai kapcsolat áll fenn, ami eleve lehetetlenné teszi, hogy az emberi jogok a maguk egyetemességében valaha is érvényre jussanak. Érvelése szerint az állam a nemzeti legitimációs elv érvényre jutásával eszközszerűvé silányul, azaz a nemzeti ideológia hordozójává válik. A természetes emberi jogok és a népszuverenitás eszméje között egy kétirányú kapcsolat áll fenn. Először is egy feltételezettségi viszony: a természetes emberi jogok csakis állampolgári viszonylatok között gyakorolhatók (ez indokolja azon szerzők álláspont-

ját, akik azt mondják, hogy emberi jogokról beszélni nemzetállami garanciák nélkül értelmetlenség, pl. Michael Keating), másodsor pedig fordított irányban is fennáll a kapcsolat: azaz a népszuverenitás eszméje a természetes jogok eszméjéből következik. Ennek megértéséhez a Rousseau által kimunkált társadalmi szerződés eszméjéhez kell fordulnunk. Rousseau ugyanis feltételezte egyfelől, hogy az ember szabadnak születik – azaz ontológiai szempontból a szabadság állapota prioritást élvez az intézményes fennálló politikai állapotokhoz képest. Másfelől pedig olyan kormányzati rendszer kidolgozását tűzte ki célul, amely a politikára képezné le a természeti állapotokat. Sikerének oka abban rejlik, hogy „a szabadság intézményesítését a politikai egyenlőség és a népszuverenitás követelményének rendelte alá: a szabadság követeléséből következett tehát a népszuverenitás igénye”.

A liberális jogállam e paradox vonására számos liberális szerző is felfigyelt. Will Kymlicka jegyzi meg például, hogy ha a liberális eszmény *csupán* a szabad és egyenlő egyének társadalma, akkor valóban „furcsa önellentmondása az egyetemesség mellett elkötelezett liberalizmusnak, hogy alig akad önmagára is valamit adó liberális, aki a határok eltörlésén alapuló nemzetközi rendet szorgalmazná, holott ez maradéktalanul egyetemes eszme rangjára emelné a szabadság és egyenlőség princípiumait” (idézi Demeter, 117). Avagy ezért mondhatja például Yael Tamir, hogy a legtöbb liberális tulajdonképpen liberális nacionalista. A liberalizmus konceptuális és megalapozási problémái igazán szembetűnővé akkor válnak, ha az etnikumok, avagy bevándorlók követeléseinek liberális jogrendbe való beilleszthetőségének kérdését vetjük fel. Demeter M. Attila szemléletes példák sorát elemezve illusztrálja az európai államokba betelepülő más kultúrájú – rendszerint muszlim – bevándorlók kol-

lektív jogköveteléseinek kielégítésének akadályait. (Példaként a franciaországi kendő-vitaként elhíresült incidenst, Williams érsek javaslatát, vagy a *Submission* című film rendezője, Theo Van Gogh brutális meggyilkolásának esetét említi.) Az egyik nyilvánvaló akadály, amelyet Chandran Kukathas fogalmazott meg, a következő: az egyéni szabadság tiszteletének primátusát komolyan vevő politikai és jogi kultúra nem adhat kollektív önrendelkezést szervezetükben illiberális csoportok számára. Mindemellett azonban, a példákat elemezve adódik egy további lényeges tanulság, mégpedig az, hogy szemmel láthatóan nem értjük, vagy gyakran félreértjük az idegen kultúrák tagjai megnyilvánulásainak szimbolikáját.

Az utóbbi években e kérdés legkomolyabb elemzése Lord Bhikhu Parekh nevéhez fűződik, aki az egyre inkább multikulturálissá váló Nagy-Britannia belső problémáiról közölt számos tanulmányt. Multikulturalizmusról szóló könyvében (Parekh 2003, különösen 264–294) kimerítően tárgyalja azokat az eseteket, amelyek a nyugati világ liberális értékrendszerével összeütközésbe kerültek. Lord Parekh elemzéseit a következő elvi premisszákra alapozza: egyrészt állítja, hogy a mélyen gyökerező erkölcsi és kulturális nézeteltérések esetében mindenképp szükség van nyilvános vitára, azaz a „kultúrák közötti párbeszédre”. A másik előfeltevése az, hogy az ilyen vitákban a többség nem hivatkozhat a liberális demokráciák alapvető *politikai* értékeire, vagyis azokra az értékekre, amelyek a nyugati politikai rendszerek legitimitációját adják. Indoka, hogy ezek az érvek nem általánosan elfogadottak. Éppen ezért, helyett úgynevezett „közösségi operatív értékekre” való hagyatkozást javasol. Demeter M. Attila ez utóbbi premisszát vitatja, hangsúlyozva, hogy igenis vannak olyan politikai alapértékek, amelyekből a nyugat-európai

politikai rendszerek a legitimitásukat nyelik, és amelyek éppen ezért nem tehetők vita tárgyává – legalábbis nem e politikai rendszerek legitimitásának veszélyeztetése nélkül. Azonban azt is hozzátesszi, hogy vélhetően nem minden liberális értékünk ilyen. Úgy tűnik, hogy míg például a szólás és önkifejezés szabadsága sarkalatos pontját képezi a liberális államrendnek – annak ellenére, hogy *ad hoc* típusú megoldások során az államok ösztönösen a gyűlöletbeszéd jogi korlátozásához fordulnak –, maga a jogi típusú megoldások iránti hajlandóságban való megrögzöttség több kritikai figyelmet érdemelne.

Demeter M. Attila javaslata a politika funkcióinak újraértelmezésére irányul. Úgy véli, hogy az identitáspolitikák emancipációs üzenetét azon ár függvényében kellene megítélnünk, amit érte fizetünk. Ez pedig, úgy tűnik, nem más, mint a politika depolitizálódása és az egyéni szabadság eróziója. Ha ugyanis az elismerés igénye nem az ember spirituális, hanem „természetes” igényeihez kapcsolódik, ennek egyenes következménye, hogy az erről folytatott vita megszűnik meggyőződések vitájának lenni, és identitások vitájává alakul, amely kölcsönös gyűlölet forrásává válik. Ezzel párhuzamosan értelmét veszíti az egyéni választás, hiszen ha minden opció egyformán értékesnek számít, mi biztosítja a választás értelmét adó kockázatot? Mindeme fejlemények okán a szerző az európai multikulturalizmus sikerét illetően különösen szkeptikus. Úgy véli, e program részleges sikerének két, egymással összefüggő oka van: az egyik, hogy az emancipáció követelése a nemzetállami építkezés logikájával ellentétes irányba hat; a másik – és ezt valószínűleg komolyabb problémának tekinti –, hogy „az emancipáció követelését csupán a *jogkövetelés* nyelvén, vagyis az emancipáció *vélelmezett eszközeit igénybe véve* képes megfogalmazni, nem törődve azzal, hogy az egyéni jogok nyelvzete eredeti-

leg a nemzeti nevelés legitimitációjának a részét képezte”.

A multikulturalizmus e modelljével szemben az amerikai modell tanulságaihoz fordul. Alexis de Tocqueville annak idején az amerikai társadalom rendkívül éles szemű megfigyelőjeként a közigazgatási decentralizáció áldásos hatásairól írt. Úgy vélte, nem csupán a központi hatalom hatékony korlátozó eszköze, hanem az amerikaiakra jellemző patriotizmus kialakulásának a közegét is megteremti. Demeter M. Attila könyvében az úgynevezett „amerikai kivétel tézisének” mai hívei, Michael Walzer és Francis Fukuyama elemzéseit összegzi, mely észrevételek nyomán meglehetősen lehangoló következtetésekre juthatunk. Ezek röviden a következők: a „poszt nacionális Európa” projektje kusza: először is Európa népei még nem állnak készen arra, hogy megváljanak nemzeti identitásuktól – jól példázza ezt az alkotmányozás kudarca. Másodszor Európa nem rendelkezik megfelelő stratégiákkal a bevándorlók integrálását illetően, és ez elsősorban jóléti és szociális rendszerének, valamint rugalmatlan munkaerőpiacának köszönhető. A jelenlegi modell logikája értelmében jogok adományozásával kellene egyensúlyt teremtenie a különböző nemzeti és etnikai közösségek viszonyaiban, erre azonban liberális alapvetése nem ad módot, hiszen csupán jellegében liberális csoportok esetében tenne lehetővé ilyenfajta intézkedéseket (eltérő okok miatt ugyan, de ez utóbbi esetben sem kíván Európa a kollektív jogadományozás eszközeihez folyamodni, amint az a kötet harmadik fejezetéből kitűnik). A zavart tovább fokozza, hogy az európai államok ugyanakkor elutasítani sem képesek a csoportjogokra irányuló követeléseket, mivel Amerikával ellentétben az állam és a társadalom elválasztását Európában szinte sehol sem sikerült következetesen végigvinni. Walzer és Fukuyama elemzéseinek

helyállósága nem vitatható el. Egyetlen kritikai megjegyzése van Demeter M. Attilának, nevezetesen, hogy mindkét szerző – feltehetően szándékosan – az amerikai társadalom idealizált képét rajzolja. Ennek okán Michael Sandel elemzésével (Sandel 1998) példázza, hogy a szóban forgó amerikai eszmény sem más, mint egy *eltűnő ideál*.

Ennek ellenére, vagy éppen ezért bír különös jelentőséggel a szabadság azon új utópiájához fordulunk, amely a szabadság tartalmi ismérveit nem a jogokban, hanem – a klasszikus republikánus receptnek megfelelően – a politika funkcióinak újragondolásában, a jó törvények uralmában és a politikai rendszer karakterének összefüggésében ragadja meg. Hogy mindeme javaslatok milyen értelemben hasznosíthatók? E kérdés megválaszolására hadd idézzem a szerzőt: „Arról még kevésbé vagyok meggyőződve, hogy elképzelésem, egy olyan korban, amikor, mint Eötvös mondotta, a nemzeti indulat hatalmasan fölébredt, valóra váltható lenne, mint ahogyan szomorú tény, de Eötvös nagyszabású intellektuális kísérlete is csupán történelmi kuriózum maradt. Ennek ellenére állítom, hogy a politikai filozófiának jelen helyzetben nem lehet más feladata, mint hogy a liberális és demokratikus nemzetállam mögöttes, legitimációs doktrínájának következetes és nyilvános kritikája révén

fölhívja a figyelmet az uralkodó eszmék újraértelmezésének szükségességére. Bármilyen kilátástalan is legyen egyébként ez a törekvés” – teszi hozzá a tőle megszokott tárgyilagossággal (10–11).

IRODALOM

- Demeter M. Attila 2005. *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Kolozsvár, Pro Philosophia.
- Egyed Péter: 2005. A közösség kérdése a kommunitarista, valamint a hagyományos (közösségi) diskurzusban. *Kellék*. 26. 41–53.
- Parekh, Bhikhu 2006/2000. *Rethinking Multiculturalism*. New York, Palgrave–Macmillan.
- Taylor, Charles 1997. Az elismerés politikája. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. ford. John Éva. Budapest, Osiris. 124–152.
- Sandel, Michael 1998/1996. *Democracy's Discontent; America in Search of a Public Philosophy*. Cambridge/MA–London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Strauss, Leo 2004. Mi a politikai filozófia? In Demeter M. Attila (szerk.) *Politikai doktrínák – Szöveggyűjtemény*. Nagyvárad, Partiumi Keresztény Egyetem. 9–46.